

CHRISTUS ALS KEIZER EN DE KEIZER ALS CHRISTUS

Jezus en de keizer

De evangelieverhalen geven geen aanleiding om Jezus met de keizer te vergelijken. In de eerste eeuwen van de christelijke beeldgeschiedenis gebeurt dat ook niet. In de catacomben en op sarcofagen komt hij veelvuldig voor op verbeeldingen van het evangelie. Verhalen worden nog niet uitgebeeld, er wordt naar verwezen door een enkele scène of gebaar, dat genoeg zegt voor wie het verhaal kent. De duidelijkheid van het beeld hangt af van de bijbelkennis van de kijker.

In die eerste jaren, tot na 300, heeft Jezus altijd eenzelfde soort uiterlijk: tussen andere mensen in, met hen sprekend, of ze aanrakend, niet groter dan zij, eigenlijk onopvallend, en altijd jong en baardloos. Op de beeldfriezen van sarcofagen komt hij meerdere malen voor in verschillende scènes en is dan te herkennen aan zijn jeugd en meestal aan zijn haardracht: krullend, lang haar tot laag in de nek, een vrouwelijke haardos.

Afb. 1: spijziging van 4000, voor 350, catacombe Via Latina, Rome; uit: A. Ferrua, Katakomben, Stuttgart 1991, 150.

Deze Jezus van de Via Latina draagt de genoemde kenmerken, maar niet het lange haar. Hij is zeer jong en alleen een bijbelkenner herkent aan die zeven manden de verwijzing naar Matteüs 15. De leerlingen en de hongerige schare komen niet in beeld. Alleen Jezus met zijn 'toverstokje', gebruikelijk in de oude kerk bij het afbeelden van een wonder; hij vermeerdert het brood om de menigte te voeden. Een mooie jongen, eigenlijk een knulletje nog. Er is geen enkele verwijzing naar macht en majesteit.

Dat verandert allemaal met keizer Constantijn. Hij schaft de vergoddelijking van de keizer af, maar blijft als plaatsbekleder van Christus wel op zijn strepen staan. De hofliturgie versobert hij niet, maar hij verrijkt haar. Hij schaft vervolgingen af, hij beschermt en bevoordeelt de kerk, hij zorgt voor kerkenbouw op zijn kosten. Dat brengt de kerk en de keizer in een geheel nieuw verband. Dan begint een ingewikkelde en wederzijdse doordringing van het ambt en de verering van Christus en de keizer.

Niet de vroeger als god vereerde heidense keizer is heer van hemel en aarde. Christus is de ware Koning van hemel en aarde en hij is Heer van de kerk. En op slag is zijn gedaante dan niet meer die van een jeugdige wonderdoener onder de mensen. Hij krijgt de trekken, het gebaar en de uitmontering van de hoogste op aarde en dat is en blijft nu eenmaal de keizer.

De keizer wordt nooit aan het werk, tijdens het regeren afgebeeld. Wat er van de keizer te zien is, bij een audiëntie of op een afbeelding, is alleen zijn verhevenheid. In onbewogen rust – actie is iets voor het voetvolk – de blik op oneindig, nooit een mens aanzien, staat hij niet, maar troont hij op goud, edelstenen en purper, zelf gekleed in goud en purper. Een *suppedaneum*, voetenbankje, hoort bij de troon, zelfs zijn voeten rusten niet op de aarde. En precies dat wordt de nieuwe beeldformule voor Christus, die op zijn troon de mensen ook niet meer ziet staan.

Dit mozaïek in de apsis van de Santa Pudenziana is niet ongeschonden de eeuwen doorgekomen. De meeste koppen zijn door moderne restauratoren nieuw gemaakt, de bovenkant wordt deels aan het

K
E
R
K

Eddy van den Brink

E
E
N
K
R
O
N
I
E
K
biedt een persoonlijke kijk op de actualiteit vanuit een bijbels-theologisch gezichtspunt.

Kunsthistoricus Eddy van den Brink laat zien hoe vanaf de vierde eeuw Christus op afbeeldingen steeds meer naar de Romeinse keizer werd gemodelleerd, en hoe in de middeleeuwen de keizer trekken van Christus kreeg. Dat daar een hele wereld van wereldlijk en theologisch machtsdenken achter ligt, laat zich raden.

Dr. E. van den Brink is kunsthistoricus en medewerker van Interpretatie.

K
E
R
K

Afb. 2: Christus troont, 415, Rome, S. Pudenziana; uit: H. Brandenburg, Die frühchristlichen Kirchen Roms, Regensburg 2004, 139.

oog onttrokken door een barokke boog, maar Christus en zijn troon zijn origineel, en dat is in dit verband de hoofdzaak.

Christus troont hier in de kring van leerlingen, die hij onderwijst, maar niet aankijkt. Met zijn rechterhand maakt hij het (s)preekgebaar. In het boek dat hij leesbaar in zijn linkerhand houdt, staat DOMINVS CONSERVATOR / ECCLESIAE PVDENTIANAE, de Heer is de bewaarder van deze kerk. Conservator is een titel van Jupiter en dat is niet toevallig: Christus' hoofd is een Jupiterkop, groot, baardig en met veel, lang haar. De jonge, baardloze kop blijft nog wel eeuwenlang daarnaast ook in gebruik, maar deze Jupiterkop gaat het wel winnen. Na 1000 is de langharige baarddrager standaard.

Alles aan deze Christus is ontleend aan de keizer: een goudkleurige nimbus om het hoofd, een goud-doorweven toga, een purperen kussen op een enorme troon vol edelstenen, voetenbank en een blik in de verte. Vóór Constantijn was niemand erop gekomen Jezus zo af te beelden.

Boven het pannendak van deze binnenplaats is Jeruzalem te zien. Links staat de koepel van de kerk van het Heilig Graf, rechts het Imbomon, met een vierkante opening in de dakspits, waardoor de hemelvaart plaatsvond. Daarboven, in de blauwe en rode wolkjes van een visioen, de vier wezens uit Openbaring 4 rond een gouden kruis met edelstenen op een berg. Van links naar rechts zijn de vier wezens nog wel te zien: een mens, een leeuw, een rund en voor wie het weet rechts nog iets van een adelaar.

Deze afbeelding is niet een buitenissig incident. Vreemder en zeldzamer is een variant die uit Ravenna bekend is: Christus in *battledress*, uitgedost als Romeinse veldheer, compleet met pantser en soldatenlaarzen. Daarover heb ik in 2002 voor *Interpretatie* (jrg. 10, nr. 6) een artikel geschreven. Maar met de tronende Christus van afbeelding 2 is voor vele eeuwen een nieuwe standaard gezet. Het hofceremonieel, de *litourgeia*, blijft niet aan het hof, maar komt als liturgie de kerk in. Niet enkel het uiterlijk, ook de manier van verering komt van het hof. Hij wordt niet meer aangesproken, maar toegezongen, zo mooi mogelijk, door een koor van geschoolde zangers. Het gebed met opgeheven handen, normaal in de catacomben, wordt vervangen door de *proskynesis*, voetval, geknield met het voorhoofd op de grond. Wie het knielen van moslims ziet, kijkt naar het knielen dat de Arabieren van de Byzantijnse kerk overnamen.

Zulke beelden hebben verreikende gevolgen voor de geschiedenis van kerk, liturgie en theologie. Als Christus alleen maar hoog en verheven is, kan hij door mensen niet meer benaderd worden. Hij ziet ze niet staan en kan ze niet horen. Dus hebben de gelovigen heiligen nodig. Die zijn in de hemel, maar mens genoeg om te hopen en te bidden dat zij mis-

schien een goed woordje voor de gelovigen op aarde kunnen doen.

De intocht in Jeruzalem op een rijdier zou zich geleend hebben voor een keizerlijk beeld; Matteüs haalt de profeet aan, die een koning ziet komen. Maar Jezus zelf voorkomt dat door op een ezel te rijden, zoals de profeet zei. Daar valt voor een keizer niets mee te beginnen. In het Westen wordt Jezus gewoon schrijlings op een ezel getoond, Byzantium houdt vast aan de vroegchristelijke gewoonte om hem ook n og in vrouwenzit af te beelden, overdwars zittend met beide benen aan een kant. Toppunt van nederigheid.

Dit ivor uit Berlijn is een meesterstuk van ivoorsnijden. Alleen al het kader, twee diep ingesneden zuiltjes die een nog dieper ondersneden baldakijn dragen, maakt het uiterst kwetsbaar. Ondanks de dikke omranding van het ivoor, hoger dan het beeld, is van het baldakijn toch een stukje weggebroken. Verder is het opmerkelijk gaaf, ook de voorpoot en de

kop van de ezel, de boom, de uitgespreide kleren, alles los van de achtergrond ondersneden, zijn nergens afgebroken.

Het beeld volgt het verhaal getrouw. De bewoners stromen toe uit de stad, jongetjes klimmen in de boom om takken af te breken, andere jongens spreiden kleren uit. Lucas noemt ze *mathetes*, leerlingen, en die zijn dus jonger dan hun ouders voor de poort. Uit de antieke beeldengalerij wordt nog een citaat toegevoegd: dat jochie op de onderrand is de *spinaris*, de doornuittrekker, waarvan de evangelisten nog niet gehoord hadden. Zoals het hoort op een

Afb. 3: Intocht, 10e-eeuws Byzantijns ivoor; Berlijn, Museum SBK, nr. 1590; uit: Byzanz, *die Macht der Bilder*, catalogus Hildesheim 1998, 94.

icoon, is linksboven de naam gegraveerd, *He baiophoros*, takkendragen, Palmzondag.

Christus in zijn verhevenheid wordt dus gemodelleerd naar de keizer, bleek in het voorafgaande. Maar vooraf heb ik gewag gemaakt van een wederzijdse doordringing van het beeld van Christus én van de keizer. Constantijn, keizer van het Romeinse rijk, is ook keizer van de christenheid en als zodanig ook verantwoordelijk voor de bloei van de kerk. Hij is plaatsbekleder van Christus op aarde. Hij moet dus een einde maken aan de twist over de verhouding van God de Vader en de Zoon. Hij roept het concilie van Nicea bijeen en beveelt de heren er unaniem uit te komen, maakt niet uit hoe. Hun formulering van de belijdenis en hun definiëring van Vader en Zoon heeft niet geholpen. Ook een keizer krijgt theologen met hun overtuiging van eigen gelijk niet stil. Er bleven dissidenten, er kwamen nieuwe twistpunten en er waren nog heel wat concilies nodig. En er is maar één ambtsdrager met het overzicht en de macht om besluiten over de hele kerk te nemen: de keizer. De bisschop van Rome is nog lang niet zover dat er buiten Rome notitie van hem hoeft te worden genomen.

Zo komt het dat afbeeldingen van de keizer veelal dezelfde trekken vertonen als die van Christus. Ook de keizer is groter dan eventuele anderen in beeld, hij zit en draagt een nimbus om het hoofd. Dat aureool hoort zelfs bij hem, de christenen hadden het aan hem ontleend, toen zij het voor Christus gingen gebruiken.

Als in het Westen het Romeinse rijk voorbij is, herstelt vanuit Frankenland Karel de Grote in 800 het keizerschap met dezelfde bevoegdheden en verantwoordelijkheden, rust in de kerk. Inmiddels is de bisschop van Rome wel paus geworden en die mag hem daarom in Rome kronen. Maar als een paus het in de ogen van de keizer niet goed doet, zet de keizer hem af en benoemt hij een nieuwe. Na hem deden de Salische keizers hetzelfde, tot ongeveer 1050. Dan is er jarenlang een hard gevecht, de Investituurstrijd, voor nodig om het keizerschap te seculariseren en de keizer zijn bevoegdheden in de kerk te ontnemen.

Verhevener dan hier Otto III kan een keizer niet afgebeeld worden. Hij draagt alle kenmerken van Christus, zelfs de bijna uitsluitend aan Christus voorbehouden ovale mandorla omsluit hier de keizer. Van boven drukt de hand van Christus zelf hem vanuit een blauw omkranst hemelsegment, als een kruisnimbus, een kroon op het hoofd. Onder hem torst een knielende *Terra*, Aarde, zijn troon. In zijn rechterhand draagt hij een bekruste wereldbol, die hem karakteriseert als keizer van de hele wereld. Die bol kan hier nog geen rijksappel genoemd worden, omdat het voorwerp nog niet bestaat. Om en onder

de troon staan de satellieten, twee gekroonde koningen, twee generaals en twee aartsbisschoppen. De vier wezens uit de Openbaring houden een sjerp voor zijn borst en brengen daarmee de toewijdingspreuk van de schrijver in beeld: moge dit evangelieboek uw hart bekleden.

Het is niet de keizer die dit beeld van zichzelf ontwerpt, het is de Reichenauer monnik die hem de vroomheid die dit beeld uitdrukt, toewenst met dit boek dat hij aan de keizer opdraagt. Verbazing, uit vooral de Duitse kunsthistorische literatuur, dat de keizer hier met een zo vergaande propaganda zou optreden, is niet terecht. Een evangelieboek is ongeschikt voor propaganda, omdat het alleen in handen van de eigenaar, de keizer, blijft. Alleen hij en niet iemand anders kan het tonen. Maar wel toont deze miniatuur de verhevenheid van het keizerambt: hij dankt zijn kroon aan Christus zelf, hij kan het alleen goed doen met het evangelie in zijn hart. Het duurt nog lang tot dat een paus hem de titel 'Plaatsbekleder van Christus' kan afnemen en die titel zelf kan gaan dragen.

Afb. 4: keizer Otto III, 995, Otto-evangelarium, Aken, domschat G25, f. 16; uit: E.G. Grimme, *Das Evangelium Kaiser Ottos III*, Freiburg 1984, 19.